

Türk medeniýetinde çay kofeden nädip öňe geçdi?

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türk medeniýetinde çay kofeden nädip öňe geçdi? TÜRK MEDENIÝETİNDE ÇAY KOFEDEN NÄDIP ÖŇE GEÇDİ?

Çaýyň ykbalyny üýtgeden hadysa – 1839-njy ýylyň Tanzimat (Reorganizasiýa, ýagny, «Üýtgedip gurmak») permany bilen çaltlaşan günbatarlylaşmak müddeti boldy. Ýewropany tanamak üçin giden býurokratlar we okamaga giden talyplar Günbataryň gündelik durmuşynyň möhüm parçasyna öwrülen çäý halap içmäge başlady

Aýdyşlaryna görä, Hytaý imperatory Şen-nun bir gün çäý agajynyň aşagynda otyrka, şahadan düşen ýapraklar gyzgyn suwly käsäniň reňkini üýtgedipdir.

Imperator şol suwdan içip, agyry-ynjylaryna dowla tapansoň, bu şypaly ot tizara jümle-jahana ýaýrapdyr.

*Çäý badada dide-efruz olmaly,
Lebrizü-lebrenzü lebsuz olmaly.*

Imperator Şen-nun

Türkleriň çay bilen tanyşlygy ep-esli gijä galypdyr, ýogsam bolmasa hunlar ir wagtlardan bäri çay içipdirler.

Göçhä-göçlükler bilen bu ösümligiň täze ýerlere äkidilmän galmagy geň galdyrýar. Megerem, çay önümçiligi boýunça bökdençlikler çarwa medeniýete eýe türkleriň bu ösümligi gündelik durmuşa öwürmegine päsgel beren bolmaly.

Çaýyň taryhyny gürrüň berýän makala taýýarlap ýörkäm, derrew beýik jahankeşdämiz Öwlüýä Çelebiniň eserine ser saldym, şonda Osmanlynyň gündelik durmuşynda çaýyň ornunyň ýok diýen ýalydygyny gördüm.

Beýleki eserlerde-de ýagdaý şondan gowy däl. Käbir çäkli ulanylan döwürleri hasaba almasak, osmanlylaryň çaya gyzygyp barýany ýokdy.

• Osmanlylar kofäniň ölemen muşdagydy

Çay Osmanlyda giç ýaýranam bolsa, kofe türk halkynyň milli içgisine öwürlipdi diýen ýalydy.

Kanuny Soltan Süleýman döwründe Stambula aralaşan kofe ulamalaryň arasynda ýiti çekişmeleriň döremegine getirdi.

Ulamalaryň kofäniň ýaltalyga we serkeşlige sebäp bolýandygy üçin gadagan edilmegi hakdaky talabyny Şeýhulyslam Ebusuud endi içtihadý tarapdan kabul etdi. Şol sebäpli Stambul portlaryndaky birnäçe ýük gämisinde duran kofeli çuwallaryň asty dilinip, deňze döküldi. Ebusuud endi kofäni gadagan edýän fetwasynda tutarygyny gönüden-göni kofe baglanyşdyrmazdan şeýle düşündiripdi:

Mesele: Diniň goraýjysy Soltan telim gezek kofehanalary ýapdyrды. Şeýle-de bolsa, bir topar erbet adam muňa pitiwa etmän, güzeranyny dolamak üçin kofehana işledýär. Köpçüligi özlerine çekmek üçin tüýsüz çyraglary (göze gelüwli ýigdekçeler) işledýär, sadrançdyr dama ýaly oýunlary, güýmenjeleri oýnadýarlar. Şäheriň howardalary, aldawçylary, bibaş ýigitleri tirýek we beň çekmek üçin şol ýere üýşýärler. Bulardan has beteri, olar oýunlar we galp bilimler bilen aňrybaş derejede meşgul bolup, kofe içýärler we özlerine buýrulan dogalary ýatdan çykarýarlar. Kanuny taýdan kofe satýanlary we içýänleri öňüni alyp bilmägr mümkinçiligi barka öňüni almaýan kaza näme etmeli?

El-Jogap: Beýle hapa işleri edýänlere rehim etmän uzak wagtlaýyn türme jezasyny bermeli we şeýle işleriň öňi alynmaly. Olary bu işleri etmekden saklap bilmeyän kazylary-da işden kowmaly.

Başga bir fetwasynda Ebusuud ependi şeýle diýýär:

Mesele: Baş müfti (Şeýhulyslam) arap ýurtlarynda Mekge-Medinede barha ýaýrap barýan kofe ulanşygy hakynda näme pikir edýär? Ony ulanmak harammy, halalmy?

El-Jogap: Alladan we günälere girmekden gorkýanlar kofäni sefihler ýa-da serhoşlar ýaly içmez, saglygy we esenligi üçin içibermeli, şu maksat bilen ulanýanlara hiç hili päsgelçilik ýok.

Kofe we kofehanalara girizilen gadagançylyk Stambul bilenem çäklenenokdy. Ierusalimiň kazysy-da bu içginiň adamlary ýaltalyga we gybatkeşlige iterýändigini sebäpli gadagan edipdi. Ammon Koen bu gadagançylyk hakda şeýle diýýär:

«Ierusalime 1566-njy ýylyň ortalarynda baryp ýeten patyşanyň permany (1565-nji ýylyň noýabrynyň ahyrynda çykan) az wagt öňem giňden ýaýran täzelik bilen meşgullanmagy berk gadagan edýärdi:

«Käbir kişiler» kofe dükanlarynda ýa-da kofehanalarda birnäçe sagadyny geçirip, gije-gündiz diýmän kofe içme endigini edinipdiler. Bu mekru işiň sebäp bolan arz-şikaýatlaryny Stambula ýetiren we degişli ýolbaşçylardan şeýle ýagdaýy soňlandyrmak üçin herekete geçilmegini haýyş edenem Ierusalimiň ýaşajjylarydy. Arz-şikaýatlar artyp ugransoň, Ierusalim kazysy gümanlanýan edaralaryň başlyklaryny ýanyna çagyrdy we işlerini bes etmegi buýurdy. Birküç aýdan soň «kofe bişirilýän» we adamlaryň muny içmek üçin üýşýän «ýerleriniň» doly ýatyrylmagyny talap edýän şoňa meňzeş görkezmeler berildi.»

(Ammon Koen «Edebe ters täzeligiň oňlanýan ýagdaýa gelişi»).

Ähli päsgelçiliklere we gadagançylara garamazdan, kofe we kofehanalar hakdaky fetwalar eýdip-beýdip böwsüldi.

Köşk aristokratiýasynyň kofehana monopoliýasyny eline alyp, hut şondan girdeji çeşmesini edinmegi kofä bolan garaýşy üýtgetdi.

Ebusuudyň fetwasyna garamazdan, ilki Stambulda, soň başga ýerlerde yzly-yzyna kofehanalar we kofe dükanlary açylmaga başlandy.

• Çaýyň ykbalý Tanzimatda üýtgedi

Çaýyň ykbalyny üýtgeden hadysa – 1839-njy ýylyň Tanzimat (Reorganizasiýa, ýagny, «Üýtgedip gurmak») permany bilen çaltlaşan günbatarlylaşmak müddeti boldy. Ýewropany tanamak üçin giden býurokratlar we okamaga giden talyplar Günbataryň gündelik durmuşynyň möhüm parçasyna öwrülen çaýy halap içmäge başlady.

Ady agzalan kişiler döwlet apparatynda möhüm wezipelere geldigisaýy çaý sarp edilişiniň gerimi-de çaltlyk bilen giňedi. Ýadyňyzda bolsa, kofe-de ilki köşkde meşhurlyk gazanyp, soň halka ýaýrapdy, bu ýagdaý çaýda-da gaýtalanýar.

Seýit Mehmet Izzet ependi «Çaý risalasy» atly gyzykly kitap ýazdy.

Salah Birsal meşhur «Kofeler» eserinde çaýhanalaryň intelligensiýanyň arasynda oňlanyşyny şeýle ýazýar:

«Diregleriň arasynda, kafeleriň arasynda gyslyp galan ownuk çaýcylaram ep-esli müşderi toplaýar. Çaýçy Hajy Reşidiň çaýhanasy edebiýatçylaryň barsyny öz goýnunda jemläp bilýärdi. Şinasi 1870-nji ýylda Kemeralty köçesine göçende, Beýazit meýdanynda görkezmedik hormatyny şu ýerik görkezipdir. «Ferag» teatrynyň garşysynda Mehmet ependi kafesinden birküç dükan ýokarda».

Ahmet Rasim: «Jeditçi ýazyjy-şahyrlary bilemok, ýöne Stambuldaky öňki şahyrlardan şu ýere gelip-gitmedik ýekejesi-de ýokdy».

Oba ýerlerine gidip-gelýänlerden hat ýollaýanlaram az däl diýýär. Jenap Şahabetdiniň «Remezany gijeleri» atly makalasyndanam, onuň şol ýere iň bolmanda ýaş wagtlary köp gelendigini bilse bolýar.

Mundan beýläk kofehanalaram özgerip, doly diýen ýaly çaý satýan çaýhanalara öwrülipdi.

Mälim bolşy ýaly, Neýzen Tewfik şahyr Mehmet Akif Ersoýyň ýakyn dostudy. Akif Neýzeniň zyndandan köp gezek gelen bu çaýhanalaryny (kofehanalary) ýerden alyp ýere urýar:

*Mähelle kofesi Şarkyň harymy-katylydyr,
Tamam ol köne batgahanalar mukabilidir.
Biçäre ymmaty merhume ölmezden gömüler,
Söner bu hufrede idraki, soňra özi öler...*

*Muhiti-lewsine dolmuş ki, beýle manzaralar:
Girende nury-nazary gap-gara bolup çykar!
Ýatar zemini-sepilinde en kesif eşbah,
Yüzer howany sakilinde iň habis erwah.
Dehany-lagnata meñzär ýaryklary bilen tawan,
Gusar içinde näme bolsa hatyratyndan!*

Gysgaça aýdanda, günbatarlylaşma prosesimiz kofäniň soltanlylygyny-da ýykyp, çayy başymyzyň täji edipdi. Kofe medeniýeti tagtyny diňe kofehanalarda däl, öýlerde-de çaya bermäge başlapdy.

Çyldyrlý Aşyk Şenlik myhmançylyga baranda çay mürähet edilmezligine şeýle setirler bilen nägileligini bildiripdir:

*Öz obaña çagyrdyň-da sen bizi,
Sen neneň eýlediň aşygy, sazy.
Dep çalyp oýnatdyň gelini, gyzy
Badasyz, gantsyz, çaysyz, itiň ogly it.*

Çaýyň Osmanlyda şeýlekin ornaşmagyndan soň ýurtda bu ösümligi ýetişdirmek üçin barlag geçirip görme buýrugyny Soltan Abdylhamyt II beripdir, emma bu pikir diňe respublika döwründe durmuşa geçirilipdir.

Çaýly gürrüňi uzaltsaň uzaldyp oturmaly, emma ýazgymyzyňam soňuna geldik.

Sözi ussat Sezai Karakoçyň «Çaý» goşgusyna bereliň:

Törki çünki kim aldy, kime berdiň?

Bir kâse sowuk suw ýalydyr olar

Eliniň ýetýän her stolunda daş kibi bir çay.

Biziň içýän çayymyzam çaydyr.

Ýemşik dodakly, ezik gözli al-ýaşylly çaylar

Şäherlerden köl güneş bardyr ol çaylarda

Ol çaylar daglary müň parça edip getirer.

Ýaşamagy zire-zire getirer.

Tans oýnaýan gyzyň topugy ýalydyr olar

Judi Garlend kibi çay, gan kibi çay

Ol çaylardan suw içenleriň gözleri

Meniň çayly käsämdä seniň gözleriň bar

Senin gözleriň siziň çayly käsäňizde.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com

Ýekşenbe, 08.01.2023 ý. Taryhy makalalar